

УДК 321.1

Т. Райхенбах

ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Розглянуто еволюцію поглядів на розвиток громадянського суспільства, типи відносин між державою та громадянами. Виявлено характерні риси відносин громадянського суспільства і держави, етапи формування протестних настроїв.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, система, громадянська активність, протестні настрої, імітація активності, спонтанні і свідомі порядки, стійкий розвиток.

Суспільство – це складна система, що складається із різних елементів. Проведений аналіз досліджень проблем суспільного розвитку свідчить, що цими питаннями займалися відомі вчені із різних країн світу. Про це свідчать чисельні визначення поняття суспільства. Так, Е. Дюркгайм [1] розглядає суспільство як особливу індивідуалістичну духовну реальність, що базується на колективних передумовах. За М. Вебером [2], суспільство – це взаємодія людей, що є продуктом соціальних, тобто орієнтованих на інших людей дій. Т. Парсонс [3] визначає суспільство як систему відносин між людьми, основою якої є норми та цінності.

З погляду систем, під суспільством розуміється такий тип соціальної системи, який володіє найвищим ступенем самодостатності відносно свого середовища, включаючи й інші соціальні системи [4]. Суспільство – це система, оскільки – це сукупність взаємопов’язаних елементів, що утворює єдине ціле, здатне у взаємодії із зовнішніми умовами змінювати свою структуру. Суспільство – це система соціальна, оскільки пов’язана із життєдіяльністю людей та їх взаємовідносинами. За формою життєдіяльності людей, суспільство поділяється на економічну, духовну та інші підсистеми, кожна з яких є соціальною системою. Розвиток суспільства залежить від взаємообміну з навколишніми системами [5].

У сучасній вітчизняній науці склалося декілька підходів до розуміння того, що таке суспільство.

Так, у вузькому значенні під суспільством розуміють:

- відповідну групу людей, що об’єдналися для спілкування та спільного виконання якої-небудь діяльності;
- конкретний етап в історичному розвитку народу чи країни;
- складну систему організації та взаємодії людей, що має свою структуру та інститути.

У більш широкому значенні, суспільство – це:

- динамічна, саморозвиваюча система, що серйозно змінилася, зберігаючи свою сутність та якісну визначеність;
- відокремлена від природи, але тісно пов’язана із нею частина матеріального світу, що формується із індивідумів, наділених волею та свідомістю і включає в себе спроби взаємодії людей та форми їх об’єднання [6].

Розуміння суспільства як індивідумів, що наділені волею та свідомістю, їх взаємодія передбачають формування громадянського суспільства. Однак за останні

десятиліття поняття “громадянське суспільство” поволі почало випадати із сфери актуальних досліджень західних вчених. Реанімування поняття громадянське суспільство пов’язане із процесом занепаду комуністичного режиму у Східній Європі, де, до речі, за останні роки це поняття теж почало втрачати свою гостроту, оскільки вважається, що поняття громадянське суспільство невід’ємний атрибут демократичних країн.

Однак витоки громадянського суспільства перебувають ще в античній цивілізації, де проводиться чітке розмежування між вільною людиною та рабом. Першому притаманні були розум, любов до свободи, вільний вибір, честь, гідність, інший же міг зрадити, продати іншого заради збереження життя чи навіть шматка хліба.

Арістотель вважає, що наявність громадських чеснот перетворює звичайне згромадження народу у “polis”, власне у співжитті спільноти, об’єднаної певним усвідомленням мети життя, реалізовується поняття держави її соціального устрою.

Дж. Лок [7] вважав, що свобода людини в поєднанні з її інтелектом стануть зразком моралі, етики поведінки і послужать основою такої форми співжиття, яку він називає “commonwealth”, тобто “спільнотворення”.

Основою його бачення є принцип дії розумної людини відповідно до нею ж створеного закону. “Надати людині необмежену свободу перш ніж вона матиме розум, здатний керувати нею, не означає подати їй привілей бути вільною за своєю природою”... [8].

Дж. Лок хотів бачити державу як утворення знизу, як об’єднання людей зі здоровим глуздом.

Проблема в розумінні громадянського суспільства полягає у тому, що більшість концепцій громадянського суспільства схильні вважати, що лише демократичне суспільство здатне забезпечити виникнення громадянського суспільства. Громадянські чесноти не належать до вроджених характеристик людини, їх набувають у процесі життя в цьому суспільстві.

Однак доцільно зауважити, що паростки громадянського суспільства можуть з’являтися і у тоталітарних режимах. Прикладом цього може слугувати дисидентський рух у СРСР, поява вільних профспілок “Солідарність” у Польщі, “Народного Руху” в Україні (тоді ще СРСР) тощо. На сьогодні, наскільки нам відомо, не проведено градацію в еволюції ідеї громадянського суспільства. Тому метою дослідження стало створення алгоритму розвитку ідеї громадянського суспільства. Наведені вище дані свідчать про те, що поняття “громадянське суспільство” притаманне у європейському просторі всім суспільним утворенням, однак у різні часи з різною формою інтенсивності (від ідеї у головах мислителів, філософів до реалізації у сучасних демократичних державах).

Схематичною еволюція ідеї “громадського суспільства” може бути представлена так (рис. 1):

Сучасне розуміння громадянського суспільства полягає у такій організації співжиття, де у публічній сфері активно працюють недержавні інституції, об’єднання, спілки. Характерною ознакою всіх цих НУО (NGOs) є:

- добровільне об’єднання громадян;
- незалежність від вказівок функціонерів від влади;
- вектор виникнення цих організацій (“знизу”).

Між державою та громадянами можуть виникати різні типи відносин:

- 1) громадянське суспільство як опозиція до держави;
- 2) громадянське суспільство як доповнення держави;
- 3) держава як доповнення громадянського суспільства.

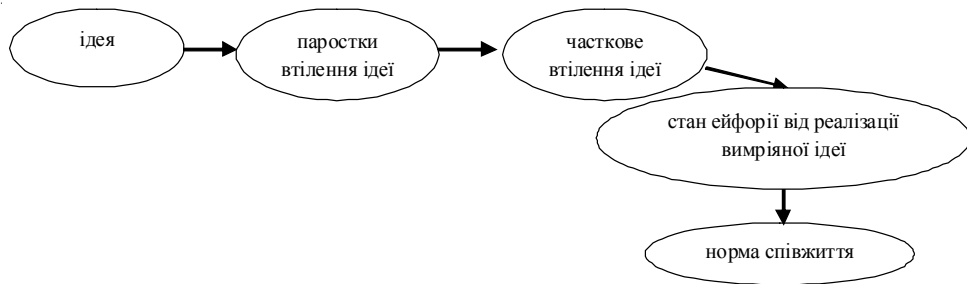

Рис. 1. Еволюція ідеї “громадянського суспільства”

Перший тип відносин характерний для авторитарних систем із першими симптомами розпаду тоталітарних режимів. Подібну ситуацію характеризує поява дисидентських груп, народного руху в Україні, незалежних профспілок у Польщі, акції протесту проти фальсифікації виборів в Росії, агресивні напади на представників нацменшин Росії тощо. Цей тип відносин характеризують здебільшого антагоністичні (видимі або ж приховані), а часто і агресивні, настрої.

Другий тип відносин характерний для прихильників республіканських ідей. Ці відносини здебільшого мирні, у розмові з владою домінує контекст “переконання, домовленостей”. Такими є різні рухи в старих демократіях (благочинні, харитативні, студентські тощо).

Третій тип відносин характеризує дедалі більше зростання ролі громадянського суспільства і зменшення ролі державних інституцій. “Путівником” служить вислів “So wenig Staat wie möglich” (“держави рівно стільки, скільки необхідно”). Тип відносин здебільшого мирний, лояльний, домінує консенсус. Типовим представником переважання таких відносин є високорозвинуті держави: ФРН, Австрія, Швейцарія, Швеція і інші.

Що стосується України, то сучасний стан відносин громадянського суспільства і держави характеризує переважно опозиційність із різними векторами у різні періоди становлення та розвитку сучасної української держави (рис. 2).

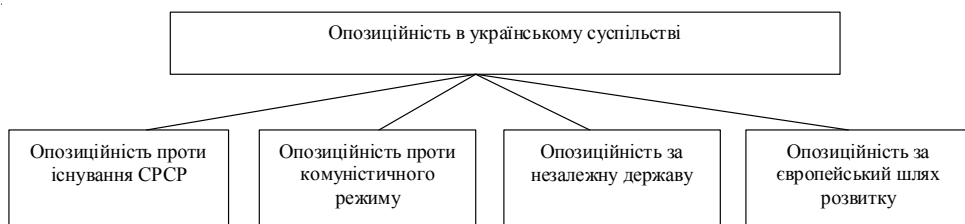

Рис. 2. Період розвитку сучасної української держави

Доцільно зазначити, що ця опозиційність в українському суспільстві на початках не сприймалась широкими масами населення, “заомбованого” ідеями комунізму, протестні настрої у суспільстві визрівали дуже поступово, захоплюючи дедалі ширші верстви населення.

Якщо все суспільство схематично представити у формі кола, а протестне ядро у центрі цього кола, то у формуванні протестних настроїв можна виділити декілька етапів (рис. 3).

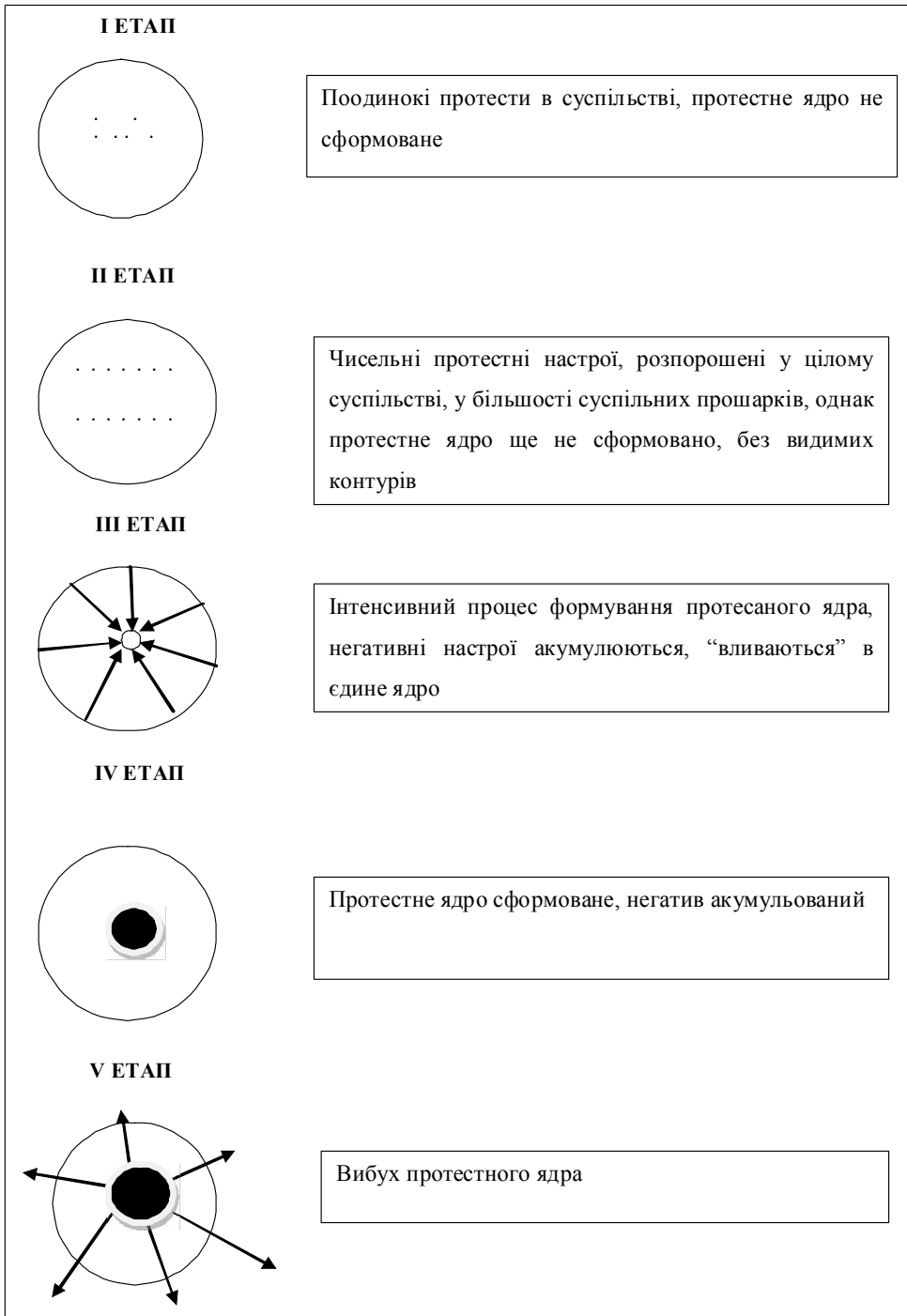

Рис. 3. Етапи протестних настроїв в Україні

Формуванню протесаного ядра сприяє ряд чинників: охоплення ідеєю більшості суспільства, прогресивні, активні настрої серед молоді, груба, насильницька дія влади, зневага до вибору народу, моральний авторитет лідерів опозиції тощо. При сформованому протестному ядрі каталізатором вибуху можуть послужити як декілька, так і один із чинників. Час та цілий ряд чинників можуть сприяти і нагромадженню, і гальмуванню енергії протесного ядра. Так, зокрема, у Польщі після приходу до влади військових на чолі з В. Ярузельським, протестне ядро “зіщулилось”, стягнулось, “принишкло”. Однак енергетична щільність ядра ставала дедалі потужнішою. Згодом зовнішні та внутрішні чинники посприяли тому, що протестне ядро з величезною силою зірвалося, поваливши комуністичний режим у Польщі, та спровокувало ланцюгову реакцію занепаду комунізму в цілій Європі.

У випадку появи тенденцій до активного формування протестного ядра органи влади з метою запобігання конфліктів повинні швидко реагувати та попереджати акумулювання негативної енергії в суспільстві. У демократичних суспільних устроях органи влади максимально наближені до народу, система комунікації “влада – народ” працює безперестанно, влада всіляко демонструє, прислуховується та реагує на болючі проблеми в суспільстві. При відмежуванні влади від суспільних потреб, коли влада створює свій “мікросвіт”, не розуміє потреби, формуються протестні настрої, які призводять до вибуху протестного ядра, як це і відбулося в Україні після Вільнюського саміту.

В Україні інтерес вчених до проблем формування громадянського суспільства – його теоретичних засад та практичної реалізації – є надалі актуальним. Цю проблему науковці та практики намагаються вивчити з різних підходів. Важливим за цього є усвідомлення владою нових суспільних парадигм та тенденцій.

Законодавець – писав Ш. Монтеск’є – повинен пристосовуватися до народного руху, оскільки цей дух не суперечить принципам правління, бо краще всього ми робимо те, що робимо вільно і у згоді з нашим природним генієм. Не відкидаючи цілеспрямованої діяльності суспільства на створення громадянського суспільства, зазначимо, що цей процес є переважно спонтанним.

Прихильником спонтанного порядку є Ф. Хаєк, який вважає, що всі суб’єкти соціальної творчості, “організуючи ту чи іншу сферу діяльності, повинні максимально опиратися на спонтанні сили суспільства і якомога менше вдаватися до примусу. Принцип цей, – відзначав Ф. Хаєк, – може бути застосований до безконечної множини ситуацій” [9].

Ф. Хаєк вбачає у розвиненому суспільстві два основні типи упорядкування життя: спонтанні і свідомі порядки. Спонтанні типи виникають внаслідок еволюції, виростають зсереди суспільного організму.

Активність індивідів чи груп координується спонтанно, через дотримання заздалегідь встановлених суспільством правил, принципів (моральні принципи, право, мова тощо).

Свідомі порядки породжують люди, вони діють згідно із розробленими планами і спрямовані на досягнення визначеної мети, вони будуються на основі команд [10].

Домінування свідомого типу упорядкування призводить до тоталітаризму. Мораль, право, традиції ігноруються, все кладеться на вівтар поставленої мети, на реалізацію суперпроєкту, задля якого жертвують всім. У процесі реалізації проєкту суспільство заганяють до тоталітарного рабства.

Так система приходить до краху, розвалу, оскільки безповоротно і безперервно втрачає енергію на застосування примусу. Найпарадоксальніше є те, що вона (тоталітарна система) втрачає соціальну енергію на придушення спонтанних порядків (ліквідацію внутрішнього джерела енергії), які природно заважають виконувати суперпроект. Із погляду на теорії систем замкнута тоталітарна система поступово втрачає енергію, тобто “самоліквідується”. А це означає політичну смерть.

У суспільствах, де першоосною (історичною) суспільного розвитку є спонтанні порядки (звичайно при існуванні свідомих порядків), утворюється гігантська система інститутів і традицій, яка невідворотно і безперервно працює на соціальний прогрес. Цю систему Ф. Хак позначив як “розширений порядок людського співробітництва” (РПЛС). Саме він є джерелом могутності (а найголовніше саморозвитку і самовдосконалення) людської цивілізації. Виникнення людської цивілізації і збереження її надалі залежить від феномена, який можна визначити як “розширений порядок людського співробітництва” – порядок, який склався не внаслідок втілення свідомого задуму чи наміру людини, а спонтанно” [11].

Громадянська активність сприяє тому, що розсіяні знання [12] будуть збиратися і ефективно використовувати спонтанні порядки, стимулювати їх появу.

Р. Патнем [13] переконливо довів, що найкращою передумовою ефективної роботи органів влади є розгалуження мереж громадських організацій, де мешканці пов’язані між собою та із своїми владними структурами.

Викладені міркування дозволяють зробити деякі висновки. Отже, там, де ефективно працюють органи влади, люди беруть активну участь у виборах, а також налагоджують завдяки спілкуванню горизонтальні зв’язки, що органічно вплітаються у систему суспільного життя. У таких регіонах не потрібна імітація активності мас, створення підконтрольних владі квазігромадських об’єднань. У таких регіонах формуються норми і взаємини, що забезпечують згуртованість та силу спільноти, сприяють ефективнішій роботі урядових структур.

І завданням влади є власне стимулювання та підтримка створення громадянського суспільства як запоруки успішного управління та стійкого економічного розвитку. Для ефективного управління та запобігання формуванню протестних настроїв влада зобов’язана налагодити дієву комунікацію з суспільством, чути та реагувати на болючі суспільні потреби.

Досвід країн із розвинутою демократією свідчить, що активна позиція громадськості дає громадянам змогу вільно розвиватися як особистостям, виховувати почуття належності до своєї нації, займати активну життєву позицію до справ місцевого та загальнодержавного значення, сприяти інтеграції та консолідації суспільства, ідентифікувати себе як частинку суспільства. Тому особливої актуальності на сьогодні набуває дослідження теоретичних і практичних аспектів участі громадськості в управлінні, що дозволяє населенню активно залучатися до сучасних демократичних процесів.

Література

1. Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії [Текст] / Е. Дюркгайм ; пер. з франц. Т. Філіпчук, З. Борисюк. — К. : Юніверс, 2002. — 424 с.
2. Вебер М. Протестанська етика і дух капіталізму [Текст] / М. Вебер ; пер. з нім. О. Погорілого. — К. : Основи, 1994. — 261 с.

3. Парсонс Т. Система современных обществ [Текст] / Т. Парсонс ; пер. с англ. Л. А. Седова, А. Д. Ковалева ; под ред. М. С. Ковалевой. — М. : Аспект Пресс, 1997. — 270 с.
4. Там же. — 270 с.
5. Лесечко М. Соціальні системи [Текст] / М. Лесечко, Т. Райхенбах. — Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2012. — 30 с.
6. Парсонс Т. Система современных обществ... — 270 с.
7. Лок Дж. Два трактата про врядування [Текст] / Дж. Лок ; пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець. — К. : Видавництво ім. Соломії Павличко "Основи", 2001. — 265 с.
8. Лок Дж. Два трактата про врядування... — 265 с.
9. Хайек Ф. А. Общество свободных [Текст] / Ф. А. Хайек ; пер. с англ. А. Кустарева ; редкол. : Ю. Ролкер и др. — Лондон : [б. и.], 1990. — 309 с.
10. Там само. — 309 с.
11. Там само. — 309 с.
12. Там само. — 309 с.
13. Патнем Р. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії [Текст] / Р. Патнем, Р. Леонарді, Р. Нанетті ; пер. з англ. — К. : Основи, 2001. — 302 с.

T. Reichenbach

EVOLUTION OF CIVIL SOCIETY IDEA

The evolution of the views on the development of civil society, the relationships between the state and citizens is considered. Peculiarities between the civil society and the state, the stages of the protest moods formation.

Key words: civil society, state, system, public activity, protest moods, simulation activity, spontaneous and conscious practices, stable development.